
Naslovi originala:

Jean-Jacques Rousseau

LE CONTRAT SOCIAL

DISCOURS SUR L'ORIGINE ET LES FONDEMENTS
DE L'INÉGALITÉ PARMI LES HOMMES

DISCOURS SI LE RÉTABLISSEMENT DES SCIENCES
ET DES ARTS A CONTRIBUÉ A ÉPURER LES MOEURS

Preveli

Tihomir Marković

Radmilo Stojanović

Mira Vuković

Žan-Žak Ruso

DRUŠTVENI UGOVOR

O POREKLU I OSNOVIMA
NEJEDNAKOSTI MEĐU LJUDIMA

RASPRAVA O NAUKAMA
I UMETNOSTIMA

Predgovor

Ljubomir Tadić

Filip Višnjić, Beograd, 1993

NAPOMENA

Ova mala rasprava je izvod iz obimnijeg dela, koje sam, ne odmeravajući svoje snage, započeo nekada, a koje sam odavno napustio. Od raznih odlomaka koji su se mogli izvući iz već napisanoga, ovaj je najznačajniji i učinio mi se najmanje nedostojan da bude predat javnosti. Ostalo više ne postoji.

Hoću da razmotrim da li, u građanskom društvu, može da postoji kakva osnova za legitimnu i sigurnu vladavinu, kad se uzmu ljudi takvi kakvi su, a zakoni onakvi kakvi mogu da budu. Gledaću, u tom razmatranju, da uvek sjedinim ono što pravo dopušta s onim što interes propisuje, kako pravda i korisnost ne bi išle u raskorak.

Prelazim na stvar, ne dokazujući važnost svog predmeta. Pitaeće me da li ja nisam vladalac ili zakonodavac, kad pišem o politici. Na to odgovaram da nisam, i da baš zato i pišem o politici. Da sam vladalac ili zakonodavac, ne bih gubio vreme govoreći šta treba da se radi; radio bih, ili bih ćutao.

Rođen kao građanin slobodne države i član njenog suverenog tela, a bez obzira na mali uticaj koji može da ima moj glas, samo moje pravo glasa u tim poslovima je dovoljno da mi nametne dužnosti da ih proučim: i srećan sam svaki put kada, razmišljajući o sistemima vladavine, nađem u svojim istraživanjima uvek nove razloge da volim sistem svoje zemlje.

GLAVA I

PREDMET OVE PRVE KNJIGE

Čovek je rođen slobodan, a svuda je u okovima. Onaj koji veruje da je gospodar drugih, uistini je više rob od njih. Kako je

došlo do te promene? Ne znam. Šta je može učiniti legitimnom? Verujem da mogu rešiti to pitanje.

Kad bih uzco u obzir samo silu i njene posledice, rekao bih: „Dok je narod prinuden da se pokorava i dok se pokorava, on dobro čini; a čim može da zbaci jaram i zbaci ga, on čini još bolje: jer, povrativši svoju slobodu na osnovu istog onog prava na osnovu kojega mu je oduzeta, ili je on u pravu da je povрати, ili drugi nisu bili u pravu da mu je oduzmu.“ Ali, društveni poredak predstavlja jedno pravo koje je osnova svih drugih. Međutim, ovo pravo ni u kom slučaju ne proističe iz prirode; ono se, prema tome, zasniva na sporazumima. Treba pronaći koji su to sporazumi. Pre no što predem na to, treba da obrazložim ovo svoje tvrđenje.

GLAVA II

O PRVIM DRUŠTVENIM ZAJEDNICAMA

Najstarija i jedina prirodna društvena zajednica jeste porodica: pa i deca ostaju uz oca samo dotle dok je on potreban za njihov opstanak. Čim te potrebe nestane, raspada se prirodna veza. Tako postaju opet nezavisni i deca, oslobođena poslušnosti koju su dugovala ocu, i otac, oslobođen brige koju je dugovao deci. Ako i dalje ostanu združeni, to više nije zato što priroda tako traži, već što oni to hoće; tada se i sama porodica održava jedino putem sporazuma.

Ta opšta sloboda posledica je čovekove prirode. Čovekov prvi zakon jeste zakon samoodržanja, njegova prva briga je staranje o sebi samom; i čim dospe u doba razuma, budući da on jedini sudi o sredstvima da se održi, on samim tim postaje svoj sopstveni gospodar.

Tako se može reći da je porodica prvi model političkih društvenih zajednica: šef zajednice je neka vrsta oca, narod — deca; a svi zajedno, ravnopravni i slobodni po rođenju, otuđuju svoju slobodu jedino u ličnu korist. Sva je razlika u tome što, u porodici, očeva ljubav prema deci predstavlja njegovu nagradu za brigu koju im poklanja, dok šef države naknđuje ljubav koju ne oseća za svoje narode zadovoljstvom koje mu pruža vlast.

Grocijus poriče da je svaka ljudska vlast ustanovljena u korist onih nad kojima se vlada: kao primer on navodi ropstvo. Njegov stalni način dokazivanja sastoji se u tome da pravo zasniva uvek na

činjenicama.¹ Mogao bi se upotrebiti metod dosledniji, ali nikako povoljniji za tirane.

Neizvesno je, dakle, prema Grocijusu, da li ljudski rod pripada jednoj stotini ljudi ili ta stotina ljudi pripada ljudskom rodu: po celoj njegovoj knjizi izgleda da on naginje prvome shvatanju; a to je i Hobzovo mišljenje. Eto, dakle, ljudskog roda podeljenog u stada stoke, od kojih svako ima svog čuvara, koji ga čuva da bi ga proždralo.

Kao što je pastir po svojoj prirodi iznad svoga stada, tako su i ljudski pastiri, tj. njihovi poglavari, po svojoj prirodi iznad svojih naroda. Tako je, po pričanju Filonovom, mislio car Kaligula, koji je iz te analogije dosta pravilno izveo zaključak da su kraljevi bogovi, ili da su narodi stoka.

Ovo Kaligulino mišljenje svodi se na Hobzovo i Grocijusovo shvatanje. Pre svih njih, Aristotel je isto tako rekao² da ljudi nisu nipošto po prirodi jednaki, već da se jedni radaju da budu robovi, a drugi da im budu gospodari.

Aristotel je bio u pravu; samo, posledicu je smatrao za uzrok. Svaki čovek rođen u ropstvu, rođen je za ropstvo; ništa nije izvetsnije od toga. Robovi gube sve u svojim okovima, pa čak i želju da iz okova izidu; oni svoje ropstvo vole onako kao što su Odisejevi drugovi voleli svoje zaglupljivanje.³ Ako, dakle, ima robova po prirodi, to je stoga što je bilo robova protiv prirode. Sila je stvorila prve robove, a njihov kukavičluk ih je održavao.

Nisam rekao ništa o kralju Adamu, niti o caru Noju, ocu triju velikih vladara koji podeliše između sebe svet, kao što to učiniše Saturnova deca, koju neki veruju da prepoznaju u njima. Nadam se da će mi se odati priznanje za ovu umerenost, jer, kako neposredno potičem od jednog od tih vladara, i možda od najstarije grane, ko zna da li se proveravanjem porekla ne bih našao u svojstvu legitimnog kralja ljudskog roda? Kako god bilo, ne može se sporiti da je Adam bio suveren sveta, kao Robinzon suveren svoga ostrva, dok je na njemu bio jedini stanovnik, i zgodno u tome carstvu bilo je to sto vladar, bezbedan na svom prestolu, nije imao da se boji ni pobunc, ni ratova, ni zaverenika.

¹ „Naučna istraživanja u javnom pravu često su samo istorija starih zloupotreba; zaista suse glupo upinjali kada su se trudili da ih suviše proučavaju“ (*O vezama Francuske sa njenim susedima*, napisao markiz Aržanson, štampano kod Reja u Amsterdamu). A baš to je činio Grocijus.

² *Politika*, knj. I, gl. V.

³ Vidi malu Plutarhovu raspravu pod naslovom: *Životinje se služe razumom*.

GLAVA III O PRAVU JAČEG

Najjači nije nikad dovoljno jak da uvek bude gospodar, ako ne pretvori svoju snagu u pravo, a poslušnost u dužnost. Otuda pravo jačeg; pravo koje je prividno primljeno s podsmehom, a u suštini utvrđeno kao načelo. No, hoće li nam se ikada objasniti ta reč? Snaga je fizička sila; ne vidim nikako kakva pouka može da se izvede iz njenih dejstava. Ustuknuti pred silom jeste akt nužde, a ne volje; to je u najbolju ruku akt mudrosti. U kome bi smislu moglo to da bude dužnost?

Pretpostavimo za jedan trenutak da to tobožnje pravo postoji. Tvrdim da iz njega proističe samo jedna neobjašnjiva zbrka; jer čim sila čini pravo, posledica se menja sa uzrokom: svaka sila koja onu prvu savlada, nasleđuje i njeno pravo. Čim se pokornost može otkazati nekažnjeno, može se otkazati i legitimno; a pošto je jači uvek u pravu, treba samo udesiti da se bude jači. A kakvo je to pravo koje iščezava kad prestaje sila? Ako treba slušati pod prinudom, nije potrebno slušati po dužnosti; a ako nismo prinudeni da slušamo, nismo na to više ni obavezni. Vidimo, dakle, da ta reč *pravo* ništa ne dodaje pojmu sile; ona ovde baš ništa ne znači.

Pokoravajte se vlastima. Ako to treba da znači: popuštajte pred silom, — pravilo je dobro, ali izlišno; ja na to pravilo odgovaram da ono nikad neće biti povredeno. Svaka vlast potiče od boga, to priznajem; no i svaka bolest potiče od njega; da li to znači da je za-branjeno zvati lekara? Ako me razbojnik iznenadi pokraj šume, ja ću biti prinuden ne samo da dam svoj novčanik, već i kad bih mogao da mu ga oduzmem, zar sam po savesti bio dužan da ga predam? Jer, najzad, pištolj koji on drži predstavlja takode jednu vlast.

Usvojimo, dakle, da sila ne čini pravo i da smo dužni pokoravati se samo legitimnoj vlasti. Tako se opet vraćamo na moje prvobitno pitanje.

GLAVA IV O ROPSTVU

Pošto niko nema prirodnu vlast nad svojim bližnjim, i pošto iz sile ne proizlazi nikakvo pravo, ostaju sporazumi kao osnova svake legitimne vlasti među ljudima.

Ako pojedinac, po Grocijusovim rečima, može da otuđi svoju slobodu i da sebe učini robom jednog gospodara, zašto i čitav narod ne bi mogao svoju slobodu da otuđi i sebe učini podanikom nekog kralja? Ima ovde dosta dvosmislenih reči koje bi trebalo objasniti; no držimo se izraza *otuditi*. Otuditi znači pokloniti ili prodati. Međutim, onaj koji sebe načini tuđim robom ne poklanja se; on se, u najmanju ruku, prodaje radi obezbeđenja svog opstanaka: ali, zašto li se čitav jedan narod prodaje? Daleko od toga da svojim podanicima obezbeđuje materijalan opstanak, kralj samo od njih živi; a kako reče Rable, kralj se ne zadovoljava malim. Podanici dakle, poklanjaju ličnost, pod uslovom da se uzme i njihovo dobro. Ne vidim šta im onda ostaje za čuvanje.

Neko će reći da despot obezbeđuje svojim podanicima građanski mir; neka je tako: ali šta time dobijaju, ako ratovi koje im nameće njegova ambicija, ako njegova nezajajljiva pohlepa, ako tlačenje njegove vlade bacaju podanike u još veće očajanje nego što bi to učinile njihove nesloge? Šta u njemu dobijaju, ako je sam taj mir jedna od njihovih nedaća? I u zatvorima se mirno živi: zar je to dovoljno da se čovek u njima dobro oseća? Grci zatvoreni u Kiklo-povoj pećini živeli su u njoj mirno, čekajući da dode i na njihov red da budu proždрани.

Reći da čovek sebe poklanja besplatno, znači reći besmisleni i nepojmljivu stvar; takav čin je nezakonit i ništavan samim tim što onaj koji ga vrši nije pri čistoj svesti. Reći to isto za ceo jedan narod, znači pretpostaviti da je to narod ludaka. A ludilo ne stvara pravo.

Baš i kad bi svako mogao da sebe samog otuđi, on ne bi mogao da otuđi svoju decu; ona se radaju kao ljudi i kao slobodna bića; njihova sloboda pripada njima, i niko sem njih nema prava da njom raspolaze. Pre no što deca stignu u doba razuma, otac može, u njihovo ime, da ugovara pogodbe za njihov opstanak, za njihovo blagostanje, ali ih ne može pokloniti neopozivo i bezuslovno, jer takav poklon je protivan ciljevima prirode i prelazi očinska prava. Da bi, dakle, jedna samozvana vlast bila legitimna, trebao bi da u svakom pokolenju narod bude u stanju da je prihvati ili da je odbaci: ali tada ova vlast ne bi više bila samozvana.

Odreći se svoje slobode, to znači odreći se svog svojstva čoveka, čovečanskih prava, čak i svojih dužnosti. Nije mogućna nikakva odšteta za svakog onog koji se svega odriče. Takvo odricanje nije u skladu sa ljudskom prirodom; oduzeti svaku slobodu svojoj volji znači oduzeti svaku moralnost svojim delima. Najzad, uzaludan je i protivrečan sporazum koji predviđa s jedne strane apsolutnu vlast, a

s druge bezgraničnu pokornost. Zar nije jasno da čovek nema nikakvih obaveza prema onome od koga ima prava da traži sve? I zar kad postoji samo ta jedna odredba, bez odredbe o protivnaka drugi strane, bez razmene uzajamnim pojedinačnim uslugama, ne povlači za sobom ništavnost tog sporazuma? Jer, kakvo bi pravo moj rob imao prema meni, kad meni pripada sve što on ima i kad, budući da je njegovo pravo istovremeno i moje, to moje pravo prema meni samom predstavlja reč bez ikakvog smisla?

Grocijus i ostali izvlače iz rata jedno drugo poreklo tobožnjeg prava ropstva. Po njima, pobedilac ima prava da ubije pobeđenog, a ovaj opet može svoj život da otkupi žrtvovanjem svoje slobode; sporazum je utoliko legitimniji što obojica imaju koristi od njega.

Jasno je, međutim, da ovo tobožnje pravo ubijanja pobeđenih ne proističe ni na koji način iz ratnog stanja. Sama činjenica da ljudi, živeći u svojoj prvobitnoj nezavisnosti, nemaju među sobom dovoljno stalnih odnosa da bi ovi mogli činiti stanje mira ili stanje rata, pokazuje da oni nisu prirodni neprijatelji. Rat je odnos između stvari, a ne između ljudi; i pošto ratno stanje ne može da nastane iz prostih ličnih odnosa, već samo iz stvarnih odnosa, to privatni rat ili rat pojedinca sa pojedincem ne može da postoji ni u prirodnom stanju, u kome nema stalne svojine, ni u društvenom stanju, u kome je sve pod vlašću zakona.

Pojedinačne borbe, dvoboji, megdani, sve su to akti koji ne sačinjavaju jedno stanje; a što se tiče privatnih ratova, dopuštenih propisima Luja IX, kralja Francuske, i obustavljenih „božjim mirom“, to su zloupotrebe feudalnog sistema vladavine, sistema tako besmislenog, kakvog nikad nije bilo, protivnog načelima prirodnog prava i svakoj dobroj politici.

Rat, dakle, ni u kom slučaju nije odnos čoveka prema čoveku, već države prema državi, u kome pojedinci postaju neprijatelji samo slučajno, ne kao ljudi, pa čak ni kao građani⁴, već kao vojnici;

4 Rimljani, koji su shvatili i poštovali ratno pravo više no ijedan narod na svetu, imali su u tom pogledu toliko obzira da nisu dozvoljavali građaninu da služi kao dobrovoljac, ako se izričito ne obaveže da će se boriti protiv neprijatelja. Kada je bila preuređena jedna legija u kojoj je Katon Mladi prvi put služio vojsku pod Popilijem, Katon Stariji napiše Popiliju da, ako želi da njegov sin i dalje služi pod njim, ovaj treba da položi novu vojničku zakletvu; jer pošto je prva zakletva poništena, njegov sin ne bi više mogao da se bori protiv neprijatelja. Taj isti Katon napiše svome sinu da nikako ne ide u boj pre polaganja te nove zakletve. Znam da mi se mogu kao suprotno ovome navesti opsada Kluzija i drugi pojedini događaji; no ja navodim zakone, običaje. Rimljani su ti koji su najmanje kršili svoje zakone; a jedini koji su imali tako lepe zakone.

nipošto ne kao pripadnici naroda, već kao njegovi branioci. Najzad, svaka država može za neprijatelje da ima samo druge države, a ne ljude, pošto između stvari po prirodi različitih ne može da se ustanovi nikakav pravi odnos.

Ovo načelo je čak u skladu sa utvrđenim pravilima svih vremena i ustaljenom praksom svih kulturnih naroda. Objave rata nisu toliko opomene državama koliko njihovim podanicima. Stranac, bio on kralj, pojedinac ili narod, koji krade, ubija ili zarobljava podanike bez objave rata vladavcu, nije neprijatelj već razbojnik. Čak i u jeku rata ispravan vladalac prisvaja s pravom sve što u neprijateljskoj zemlji pripada zajednici, ali poštuje ličnost i imovinu pojedinaca; on poštuje ona prava na kojima zasniva svoja sopstvena. Budući da je cilj rata razaranje neprijateljske države, mi imamo pravo da ubijamo njene branioce sve dok drže oružje u ruci; no čim ga polože i predaju se, oni prestaju biti neprijatelji ili neprijateljsko oruđe, opet postaju prosto naprosto ljudi i tada više nemamo pravo na njihove živote. Ponekad možemo da ubijemo državu, a da pri tom ne ubijemo ni jednog jedinog njenog člana; rat, međutim, ne daje nikakvo pravo koje ne bi bilo potrebno za njegovu svrhu. Ovo nisu načela Grocijusova; ona nisu zasnovana na pesničkim autoritetima, ali proističu iz prirode stvari i zasnivaju se na razumu.

Što se tiče prava osvajanja, ono nema drugog osnova do prava jačega. Ako rat ne ovlašćuje pobeđnika da pobeđene narode pokolje, iz tog prava, koji on i nema, pobeđnik ne može izvući pravo da ih porobi. Neprijatelj se sme ubiti tek kad se ne može pretvoriti u roba; pravo da se on pretvori u roba ne potiče, dakle, iz prava da se on ubije; prema tome je sramna zamena kada se nateruje da po cenu slobode otkupljuje život, na koji nemamo nikakvo pravo. Zasnivajući pravo na život i smrt na pravu porobljavanja, a pravo porobljavanja na pravu na život i smrt, zar očigledno ne padamo u začarani krug?

Čak i ako pretpostavimo da postoji to strašno pravo da sve ubijemo, ja tvrdim da čovek koji postane rob za vreme rata, ili porobljeni narod, nije ni u kakvoj obavezi prema svom gospodaru, sem da mu se pokorava onoliko koliko je na to prinuden. Uzimajući nešto što vredi isto toliko koliko i njegov život, pobedilac mu nije učinio nikakvu milost: umesto da ga ubije bez koristi, on ga je ubio uz korist. Daleko od toga da je nad njim stekao ikakvu vlast združenu sa silom, — između njih postoji i dalje ratno stanje i njihov je odnos čak posledica tog stanja; a korišćenje ratnim pravom

ne pretpostavlja nikakav ugovor o miru. Oni su sklopili jedan sporazum; dobro; no taj ugovor, daleko od toga da uništi ratno stanje, pretpostavlja njegovo produženje.

I tako, sa koje god bilo tačke da se posmatraju stvari, pravo porobljavanja ništavno je, ne samo zato što je nezakonito, već zato što je besmisleno i ne znači ništa. Reči *rob* i *pravo* protivrečne su; one se uzajamno isključuju. Bilo da to kaže čovek čoveku, ili čovek narodu, ovakav govor biće uvek besmislen: „Sklapam sa tobom sporazum čiji sav teret pada na tebe, a sva korist na mene, i koji ću poštovati dok mi se to sviđa, a i ti ćeš ga poštovati dok se meni sviđa.”

GLAVA V

O POTREBI DA SE UVEK VRATIMO NA NEKI PRVOBITNI SPORAZUM

Čak i kada bih prihvatio sve što sam dosad pobijao, zaštitnici despotizma ne bi time ništa dobili. Biće uvek velike razlike između potčinjavanja gomile i upravljanja društvom. Kada raštrkani ljudi jedan za drugim dolaze pod vlast jednog jedinog čoveka, ma koliko da ih ima, ja u njima vidim samo robove i gospodara, a ne narod i njegovog upravljača: to je, ako hoćete, povezivanje, ali ne i zajednica; nema tu ni opšteg dobra, ni političkog tela. Čak i kad bi potčinio pola sveta, taj čovek uvek ostaje samo pojedinac; njegov interes, odvojen, od interesa ostalih, i dalje je samo privatni interes. Ako taj isti čovek propadne, njegova država ostaje posle njega rasparčana i nepovezana, kao što se hrast raspada i pretvara u gomilu pepela pošto ga vatra sagori.

Grocijus kaže da narod može sebe da pokloni kralju. Prema Grocijusu, dakle, narod je narod pre nego što se da kralju. Čak i taj poklon jeste jedan građanski akt; on pretpostavlja javno odlučivanje. Pre nego što bismo, dakle, ispitali akt kojim narod bira kralja, dobro bi bilo da ispitamo akt na osnovu koga narod postaje narodom; jer taj akt, prethodeći nužno onome drugom, predstavlja pravi temelj društva.

Doista, kad ne bi bilo prethodnog sporazuma, u čemu bi bila obaveza za mali broj da se potčini izboru velikog broja — da izuzmemo slučaj jednoglasnog izbora? I po čemu njih stotina koji žele jednog gospodara imaju pravo da glasaju u ime desetorice drugih

koji tog gospodara neće? I sam zakon većine glasova jeste ugovorna ustanova i pretpostavlja, bar jedanput, jednoglasnost.

GLAVA VI

O DRUŠTVENOM UGOVORU

Pretpostavljam da su ljudi dospeli u položaj u kome prepreke koje ometaju njihovo samoodržanje u prirodnom stanju prevazilaze snage koje svaki pojedinac može da upotrebi da se u tom stanju održi. Tada to prvobitno stanje ne može dalje da opstane; a ljudski rod bi uginuo kad ne bi promenio način života.

Međutim, kako ljudi ne mogu da stvaraju nove snage, već samo da sjedinjuju one koje postoje i da njima upravljaju, ne ostaje im ništa drugo za njihovo samoodržanje nego da udruživanjem obrazuju zbir snaga koje mogu da nadjačaju suprotan otpor spolja, da te snage stave u dejstvo jednim pokretom i da ih u njihovom radu usklade.

Taj zbir snaga može nići samo iz saradnje više njih; no pošto su snaga i sloboda svakog čoveka prva oruda za njegovo održanje, kako će ih on upotrebiti a da sebe ne ošteti i da ne prenebregne stanje o sebi samom, koje predstavlja njegovu dužnost? Ta teškoća, svedena na moj predmet, može da se iskaže ovako:

„Naći jedan oblik udruživanja koji bi branio i štitio svom zajedničkom snagom ličnost i dobra svakog člana društva, i kroz koji bi svako, udružen sa svima, ipak slušao samo sebe, i tako ostao isto toliko slobodan kao i pre.” Takav je osnovni problem čije rešenje pruža *društveni ugovor*.

Odredbe tog ugovora toliko su određene prirodom samoga akta, da bi ih i najmanja izmena učinila izlišnim i ništavnim; tako da su one, iako možda nikad nisu bile formalno iskazane, svuda iste, svuda prećutno usvojene i priznate, sve dok se društveni ugovor ne povredi, te svako ponovo stekne svoja prvobitna prava i svoju prirodnu slobodu, gubeći ugovornu slobodu, zbog koje se prve i bio odrekao.

Sve te odredbe, pravilno shvaćene, svode se na jednu jedinu: na potpuno odricanje svakog člana društva svih svojih prava u korist cele zajednice; jer, najpre, pošto se svaki daje ceo, položaj je isti za sve; a budući da je položaj jednak za sve, niko nema računa da ga otežava drugima.

Štaviše, pošto se prenošenje prava vrši bez ograničenja, zajednica ne može biti savršenija i nijedan član društva nema više šta da traži: jer, kada bi pojedincima i dalje pripadala neka prava, budući da nema nikakvog zajedničkog pretpostavljenog koji bi mogao biti sudija između njih i zajednice, svaki bi, pošto je u nekim stvarima svoj sopstveni sudija, uskoro hteo da bude i sudija u svima ostalim; tako bi i dalje postojalo prirodno stanje, a društvo bi neminovno postalo tiransko ili izlišno.

Najzad, svako, dajući sebe svakom, ne daje se nikom; a kako nema nekog člana društva nad kojim se ne stiče ono isto pravo koje mu se daje nad svojom sopstvenom osobom, to se dobija protuvrednost svega što se gubi, kao što se stiče i više snage da se sačuva ono što se ima.

Ako se, dakle, izbacila iz društvenog ugovora ono što ne spada u njegovu suštinu, videćemo da se on svodi na ovo: „Svaki od nas unosi u zajednicu svoju ličnost i celu svoju snagu pod vrhovnom upravom opšte volje; i još svakoga člana smatramo kao nerazdvojan deo celine.”

Samim tim ugovornim aktom stvara se istog trenutka, namesto posebne ličnosti svakog ugovarača, jedno moralno i kolektivno telo, sastavljeno od toliko članova koliko njegova skupština ima glava, i koje od samog tog akta dobija svoje jedinstvo, svoje zajedničko ja, svoj život i svoju volju. Ta opšta ličnost, koja se tako stvara spajanjem svih pojedinačnih ličnosti, zvala se nekada *grad*⁵, a sada se zove *republika* ili *političko telo*, koje njegovi članovi nazivaju *državom*, kad igra pasivnu ulogu, *suverenom* kad je aktivno, a *silom* kad ga upoređuju sa njemu sličnim. Što se tiče članova ovog tela, oni skupno dobijaju naziv *naroda* i zovu se pojedini-

5 Pravi smisao ove reči skoro se izgubio u današnjici: skoro svi danas misle na varoš kad kažu grad, a na varošanina kad kažu građanin. Oni ne znaju da varoš sačinjavaju kuće, ali da grad čine građani. Ista ta zabluda skupo je nekada stala Kartaginjanima. Nisam čitao da je naziv *cives* ikada bio dat podanicima ma kojeg vladara, čak u staro doba ni Makedoncima, niti u naše doba Englezima, iako su ovi bliže slobodi no svi drugi. Jedini se Francuzi nazivaju u običnom govoru *građanima*, jer o tome nemaju nikakvu pravu predstavu, kao što se to može videti iz njihovih rečenika: inače bi, prisvajajući ovaj naziv, izvršili zločin uvrede veličanstva: taj naziv izražava kod njih vrlinu, a ne pravo. Kad je Boden hteo da govori o našim građanima i varošanima, učinio je grubu grešku zamenjujući ih jedne drugima. G. d'Alamber se u tom pogledu nije prevario, i u svom članku *Zeneva* dobro je razlikovao četiri reda ljudi (čak i pet, kada se uračunaju obični stranci) koji se nalaze u našoj varoši, i od kojih samo dva reda sačinjavaju republiku. Koliko je meni poznato, nijedan drugi francuski pisac nije razumeo pravi smisao reči *građanin*.

načno *građani*, kao učesnici u suverenoj vlasti, a *podanici*, kao potčinjeni državnim zakonima. No ti se nazivi često mešaju i zamenjuju jedan drugim; dovoljno je da čovek zna da ih razlikuje kada se upotrebljavaju u svom najtačnijem smislu.

GLAVA VII O SUVERENU

Iz ove formule vidi se da akt udruživanja sadrži uzajamnu obavezu između političkog tela i pojedinaca, i da svaki pojedinac sklapajući takoreći ugovor sa samim sobom, ima dvostruke obaveze: kao član suverenog tela obaveze prema pojedincima, i kao građanin obaveze prema suverenom telu kao celini. No ovde ne može da se primeni pravilo građanskog prava da niko nije vezan obavezama prema samome sebi; jer je velika razlika da li se čovek obavezuje prema sebi ili prema jednoj celini čiji je on sastavni deo.

Treba primetiti još da zvanična odluka, koja može da obaveže sve podanike prema suverenu usled dva različita odnosa prema kojima se svaki od njih posmatra, ne može — naprotiv — da obaveže suverena prema sebi samom; protivno je, prema tome, prirodi političkog tela da suveren sebi nameće zakone koje ne može da prekrši. Kako on može sebe da gleda samo u jednom istom odnosu, on se onda nalazi u položaju pojedinca koji ugovara sa samim sobom; iz čega se vidi da nema i ne može biti nikakve vrste osnovnog zakona obaveznog za celokupan narod, pa čak to ne može biti ni društveni ugovor. Što opet znači da se političko telo ne može sa svim lepo da obaveže prema drugome u onome što ni u kom pogledu ne vredi taj ugovor; jer, u odnosu na stranca, ono postaje obično (ne složeno) biće, prost pojedinac.

No političko telo ili suveren, čije se biće rada isključivo iz svetinje ovog ugovora, ne može nikada da se obavezuje, čak ni prema drugom, na ma šta što odstupa od tog prvobitnog ugovora; kao što bi, na primer, bilo da otuđi jedan deo samoga sebe ili da se potčini drugom suverenu. Povrediti ugovor na osnovu koga se izvlači samo svoje postojanje značilo bi uništiti samog sebe; a ono što nije ništa, ništa i ne stvara.

Čim je to mnoštvo na taj način skupljeno u jedno telo, nije moguće povrediti jednog člana a da se ne povredi telo, a još

manje da se povredi telo, a da to ne osete i njegovi članovi. I tako, dužnost i interes podjednako obavezuju obe ugovarajuće strane na međusobno pomaganje; i isti ljudi moraju se truditi, u tom dvostrukom odnosu, da spoje sva preimućstva koja od njega i zavise.

Suvereni narod, dakle, pošto je sastavljen samo od pojedinaca koji ga sačinjavaju, nema niti može da ima interes suprotan njihovom interesu; prema tome, suverena vlast nema nikakve potrebe da daje jemstvo svojim podanicima, jer je nemoguće da telo hoće da škodi svima svojim delovima; a videćemo malo niže da ne može da škodi nijednom posebno. Suveren, samim tim što jeste, uvek je i ono što treba da bude.

No nije isti slučaj i sa podanicima u odnosu na suverena, kome, uprkos zajedničkog interesa, ništa ne bi jemčilo da će oni ispunjavati svoje obaveze, kad ne bi našao sredstva da sebi obezbedi njihovu vernost.

Svaki pojedinac može, doista, kao čovek da ima svoju ličnu volju, suprotnu ili različitu od opšte volje u čijem stvaranju učestvuje kao građanin: njegov posebni interes može mu tražiti sasvim drugo nego što traži opšti interes, njegova bezuslovna i prirodno nezavisna egzistencija može učiniti da ono što duguje zajedničkoj stvari shvati kao doprinos bez protivnake, čiji će gubitak biti od manje štete za druge nego što bi njegova isplata bila za njega; i gledajući u moralnoj osobi koja sačinjava državu jednu racionalnu apstrakciju, jer ona nije čovek, on bi hteo da uživa građanska prava ne hoteći pri tome da ispuni svoje podaničke dužnosti; to bi bila nepravda čije bi jačanje izazvalo propast političkog tela.

Da ne bi, dakle, društveni ugovor bio prosta formalnost, on sadrži prečutno sledeću obavezu, iz koje jedino druge obaveze mogu crpiti svoju snagu: celo političko telo će prinuditi na poslušnost svakog onog koji odbije da se povinuje opštoj volji; što ne znači ništa drugo do da će ga prinuditi da bude slobodan; jer to je uslov koji, dajući svakog građanina otadžbini, obezbeđuje ovoga od svake lične zavisnosti, uslov koji je temelj za funkcionisanje političke mašine i koji jedini daje zakonsku snagu građanskim obavezama, koje bi, bez toga, bile apsurdne, tiranske i podložne najvećim zloupotrebama.

GLAVA VIII O GRADANSKOM STANJU

Ovaj prelaz iz prirodnog u građansko stanje dovodi kod čoveka do veoma značajne promene, zamenjujući u njegovom ponašanju instinkt pravdom i dajući njegovim postupcima moralnost koja im je ranije nedostajala. Tek tada, pošto glas dužnosti zameni fizički nagon, a pravo prohteve, čovek, koji je dotle gledao samo na sebe, nalazi se prinuden da postupa po drugim načelima i da pita razum pre nego što će se povesti za sklonostima. Iako se u tom stanju lišava nekoliko preimućstava koja mu dolaze od prirode, on stiče druga, i to vrlo velika, njegove se sposobnosti vežbaju i razvijaju, njegove se ideje proširuju, njegova se osećanja oplemenjuju, cela njegova duša toliko se uzdiže da, kad ga zloupotrebe tog novog stanja ne bi često spuštale ispod stanja iz koga je proizišao, on bi morao neprestano da blagosilja onaj srećan trenutak koji ga je iz tog stanja zauvek istrkao i koji je njega, glupu i ograničenu životinju, pretvorio u razumno biće i čoveka.

Svedimo celo ovo ocenjivanje na lako uporedive količine: ono što čovek gubi društvenim ugovorom, to su njegova prirodna sloboda i neograničeno pravo na sve što ga mami i što može da postigne, a ono što dobija, to su građanska sloboda i svojina nad svim što je u njegovoj državini. Da se ne bismo prevarili u ovim odmeravanjima, treba dobro da razlikujemo prirodnu slobodu, koja je ograničena jedino snagama pojedinca, od građanske slobode, koja je ograničena opštom voljom; i državinu, koja je samo posledica sile ili pravo prvog pritežaoa, od svojine koja se može zasnivati jedino na jednom pozitivnom osnovu (titulusu).

Moglo bi se ovome što prethodi dodati kao dobit od građanskog stanja moralna sloboda, koja jedina čini da je čovek sam svoj pravi gospodar; jer podsticaj samog prohteve, to je ropstvo, a pokoravanje zakonu koji smo sebi propisali, to je sloboda. No, i suviše sam već rekao o ovome članu, a filozofski smisao reči *sloboda* nije sad moj predmet.

GLAVA IX

SVOJINA NAD NEPOKRETNOSTIMA

Svaki član zajednice predaje joj se u trenutku kada se ona obrazuje onakav kakav je tada, predaje joj sebe i sve snage, među koje spadaju i dobra koja on ima u državini. To još ne znači da ovim činom državina menja prirodu menjajući ruke, i da postaje svojinom u rukama suverena; no, kako su snage same države neporedivo veće od snaga pojedinaca, to je i javna državina u stvari jača i nepozivija, iako nije legitimnija, bar za strance: jer država je u odnosu na svoje članove gospodar svih njihovih dobara na osnovu društvenog ugovora, koji, u državi, služi kao podloga svih prava, ali je, u odnosu na druge sile, gospodar samo po pravu prvog pritežaoća, koje već izvodi od pojedinaca.

Pravo prvog pritežaoća, iako stvarnije od prava jačeg; postaje uistini pravo tek po ustanovljenju prava svojine. Svaki čovek ima prirodno pravo na sve što mu je potrebno; no, pozitivni akt koji ga čini vlasnikom nekog dobra isključuje ga iz svega ostalog. Pošto je dobio svoj deo, on se mora na njega ograničiti, i nema više nikakvog prava na zajedničku svojinu. Eto zašto je pravo prvoga pritežaoća, tako slabo u prirodnom stanju, zajemčeno svakom građaninu. U tom pravu svaki poštuje manje ono što je tuđe nego ono što je sopstveno.

Uopšte govoreći, da bi se na bilo kakvom zemljištu potvrdilo pravo prvog pritežaoća, potrebni su sledeći uslovi: najpre, da na tom zemljištu još niko nije nastanjen; drugo, da se od tog zemljišta zauzme samo količina potrebna za opstanak; treće, da se ono uzme u državinu ne kakvom taštom ceremonijom, već radom i obradom, što je jedina oznaka svojine koju, u nedostatku pravnih osnova, drugi treba da poštuju.

Zaista, dati potrebi i radu pravo prvog pritežaoća, zar to ne znači proširiti ga što je moguće više? Zar se mogu ne postaviti granice tome pravu? Zar je dovoljno da kročimo na neko zajedničko zemljište, pa da se odmah proglasimo njegovim gospodarom? Zar je dovoljno to što smo jaki, da za trenutak odstranimo sa tog zemljišta druge ljude, da im oduzmemo pravo da se tamo ikad vrate? Kako bi drukčije čovek ili narod mogao da prisvoji jednu ogromnu oblast i da od nje odstrani ceo ljudski rod do kašnjojvome

uzurpacijom, jer ona ostalim ljudima oduzima prebivalište i hranu koje im priroda daje u zajedničku svojinu. Kada je Nunjez Bilbao, na obali, proglasio da zauzima Južno more i celu Južnu Ameriku u ime Kastiljske krune, zar je to bilo dovoljno da se oni oduzmu od svih njihovih stanovnika i da se odatle isključe svi vladari sveta? Na toj osnovi, ove su se ceremonije množile dosta naprazno; i katolički kralj samo je imao odjednom da uzme u posed ceo svet, pa da tek naknadno odvoji iz svoje države ono što je ranije pripalo drugim vladarima.

Pojmljivo je kako zemljišta pojedinaca, sastavljena i susedna, postaju državna teritorija i kako pravo suverenosti, prelazeći sa lica na zemljište koje ova imaju u državini, postaje istovremeno stvarno i lično, što dovodi pritežaoce u veću zavisnost, i od samih njihovih snaga čini jemce njihove vernosti; preimućstvo koje kao da nisu dobro osetili stari vladari, koji, nazivajući se samo kraljevima Persijanaca, Skita, Makedonaca, kao da su sebe smatrali pre zapovednicima ljudi nego li gospodarima zemlje. Današnji vladari nazivaju sebe spretnije kraljevima Francuske, Španije, Engleske, itd.; vladajući tako zemljama, oni su sasvim sigurni da će vladati i njihovim stanovnicima.

Čudno je u tome otuđivanju da zajednica, primajući dobra od pojedinaca, ne samo da im ih ne oduzima, već im naprotiv obezbeđuje zakonitu državinu, pretvara uzurpaciju u istinsko pravo, a uzimanje u svojinu. Tada, budući da se pritežaoći smatraju kao čuvari opšteg dobra, budući da njihova prava poštuju svi građani te države i da ih ona brani svim snagama protiv inostranstva, pritežaoći su takoreći dobili natrag sve što su dali, zahvaljujući povoljnoj predaji zajednici — i još više samima sebi, — paradoks koji se lako objašnjava razlikovanjem prava koja na istom zemljištu imaju suveren i vlasnik, kao što će se niže videti.

Može se još desiti da ljudi počnu da se ujedinjuju pre nego što ista poseduju i da, prisvajajući zatim zemljište dovoljno za sve, iskorišćuju ove u zajednici ili da ga između sebe podele, bilo ravnomerno, bilo u srazmerama koje utvrdi suveren. Ma kako se to stvarno obavilo, pravo koje ima svaki pojedinac na svoje sopstveno zemljište uvek je podređeno pravu koje zajednica ima na svim zemljama; bez čega ne bi ni društvene veze bile čvrste, niti bi bilo stvarne snage u vršenju suverenosti.

Završivši ovo poglavlje i ovu knjigu jednom primedbom koja treba da posluži kao osnova svakom društvenom sistemu: umesto da

uništi prirodnu jednakost, osnovni ugovor, naprotiv, zamenjuje i zakonskom jednakošću nejednakost koju je priroda mogla stvoriti ljudima, tako da oni, budući da mogu da budu nejednaki po snazi ili obdarenosti, postaju svi jednaki na osnovu ugovora i prava.⁶

⁶ Pod rdavim sistemom vladavine, ova jednakost je samo prividna i obmanjujuća, ona služi samo da siromaha održi u njegovoj bedi, a bogatoga u njegovoj uzurpaciji. U stvari, zakoni su uvek korisni za one koji nešto imaju, a štetni za one koji ništa nemaju; iz čega izlazi da je društveno stanje korisno za ljude samo ukoliko svi ponešto imaju, a niko ničeg suvišnog.

KNJIGA DRUGA

GLAVA I

SUVERENITET JE NEOTUDIV

Prva i najvažnija posledica gore utvrđenih načela jeste ta da opšta volja jedina može da upravlja snagama države prema svrsi te ustanove, koja leži u opštem dobru; jer, ako je suprotnost pojedinačnih interesa dovela do potrebe obrazovanja društava, saglasnost tih istih interesa učinila je to obrazovanje mogućim. Društvenu vezu sačinjava ono što je zajedničko u tim raznim interesima; i kada ne bi bilo neke tačke u kojoj bi se svi interesi složili, nikakvo društvo ne bi moglo da postoji. A društvom treba upravljati baš na osnovu ovog zajedničkog interesa.

Ja, dakle, tvrdim da je suverenitet kršenje opšte volje i da, prema tome, ne može nikada da se otudi, i da suverena, koji je samo jedno kolektivno biće, ne može da predstavlja niko do on sam: vlast može da se prenese, ali ne i volja.

Uistinu, ako nije nemoguće da se jedna pojedinačna volja složi u nekim pitanjima sa opštom voljom, nemoguće je bar da ta saglasnost bude trajna i stalna; jer pojedinačna volja po svojoj prirodi teži privilegijama, dok opšta volja teži jednakosti. Još manje je moguće da bude jemstva za tu saglasnost čak i kad bi ona uvek postojala; to ne bi bila posledica veštine, već slučajnosti. Suveren može sasvim da kaže: „Ja sad hoću ono što hoće taj i taj čovek, ili

bar što tvrdi da hoće"; ali ne može da kaže: „Ono što taj čovek bude lteo sutra, to ću hteti i ja", pošto je nemoguće da volja stavlja sebe u okove kad je u pitanju budućnost i pošto ne spada u pojam nijedne volje da prihvati ma šta što bi bilo protivno dobru onoga koji volju izjavljuje. Ako, dakle, narod naprosto obeća da će se pokoravati, on se tim činom uništava i gubi svoje svojstvo naroda; čim ima gospodara, nema više suverena, a tada je političko telo razoreno.

To još ne znači da naredbe nosilaca vlasti ne bi mogle da se smatraju kao opšta volja, dokle god suveren, slobodan da se usprotivi, to ne učini. U takvom slučaju, opšte ćutanje treba shvatiti kao pristanak naroda. Ovo će biti potpunije objašnjeno.

GLAVA II

SUVERENITET JE NEDELJIV

Iz istog razloga iz koga je suverenitet neotudiv, on je i nedeljiv; jer, volja je ili opšta¹ ili nije opšta; ona je ili volja narodnog tela ili samo jednog dela njegovog. U prvom slučaju, ta izražena volja je akt suvereniteta i predstavlja zakon; u drugom, to je samo pojedinačna volja ili akt izvršnih organa države; u najboljem slučaju to je ukaz.

Medutim, naši političari, ne mogući da podele suverenitet u principu, dele ga prema predmetu; dele ga na silu i volju, na zakonodavnu vlast i izvršnu vlast; na pravo oporezivanja, sudstva i objave rata; na unutrašnju upravu i ovlašćenje na pregovore s inostranstvom: i čas sve te delove stapaju, čas ih odvajaju. Oni od suverena čine fantastično biće, sastavljeno od delova prikupljenih sa svih strana; to je kao kad bi sastavili čoveka iz više tela, od kojih bi jedno imalo oči, drugo ruke, treće noge i ništa više. Tvrđi se da japanski mađioničari, naočigled posmatrača, iseku dete na komade, pa bace u vazduh sve njegove delove jedan za drugim, zatim dočekaju na ruke živo i potpuno čitavo dete. Takvi su otprilike i trikovi naših političara; pošto su najpre raščerečili društveno telo opsonom dostojnom vašara, oni ponovo skupljaju delove, ne znam na koji način.

Ta zabluda potiče otud što se nemaju tačni pojmovi o suverenoj vlasti, — čijim se delovima smatra ono što su samo njene mani-

¹ Da bi jedna volja bila opšta, nije uvek nužno da bude jednodušna, već da svi glasovi budu izbrojani: svako formalno isključenje uništava opštost.

festacije. Tako su, na primer, shvatili akt objave rata i zaključenje mira kao akt suvereniteta; što ne stoji, pošto nijedan od ovih činova nije ni u kom pogledu zakon već samo primena zakona, pojedinačan akt koji utvrđuje konkretan slučaj na koji zakon treba primeniti, kao što će se videti jasno kada se bude rastumačila misao vezana za pojam *zakona*.

Kada bi se tako isto analizirale i druge podele, našlo bi se da je posredi zabluda svaki put kada se misli da je suverenitet podeljen; da su prava koja se smatraju delovima tog suvereniteta sva odreda ovom podređena i da pretpostavljaju uvek najvišu volju čijem izvršenju ona samo služe.

Ne može se dovoljno reći koliko je ta netačnost učinila nejasnim rešenja pisaca političkog prava, kada su ovi hteli da sude o odgovarajućim pravima kraljeva i naročita na osnovu načela koja su bili utvrdili. Svako može da vidi, u glavam III i IV prve Grocijusove knjige, kako se taj učeni čovek i njegov prevodilac Barbejrak sapliću, kako se zbujuju u svojim sofizmima, iz bojazni da ne kažu suviše ili nedovoljno u odnosu na svoje nazore, i da ne povrede interese koje imaju da izmire. Grocijus, pošto se sklonio u Francusku, nezadovoljan svojom otadžbinom, i želeći da se udvara Luju XIII, kome je i posvetio svoju knjigu, ništa ne propušta da narode liši svih njihovih prava i da ova koliko može veštije prenese na kraljeve. To je svakako bilo po ukusu i Barbejraka, koji je svoj prevod posvetio engleskom kralju Dordu I. No, na njegovu nesreću, proterivanje Jakova II, koje on zove odricanje od prestola, materalo ga je da bude oprezniji, da se dovija, da vrda, da Viljema ne načini uzurpatorom. Da su ta dva pisca usvojila prava načela, sve bi teškoće pale i oni bi uvek ostali dosledni; ali bi oni na tužan način rekli istinu i udvarali bi se samo narodu. A istina ne vodi bogatstvu, i narod ne daje ni ambasade, ni katedre, ni penzije.

GLAVA III

MOŽE LI OPŠTA VOLJA DA GREŠI

Iz prethodnog proizlazi da je opšta volja uvek u pravu i uvek usmerena javnoj korisnosti; ali ne proizlazi i to da su odluke naroda uvek u istoj meri ispravne. Uvek se želi svoje dobro, ali se ono uvek ne vidi: nikad se narod ne potkupljuje, ali ga često obmanjuju, i samo tada izgleda da on hoće ono što je zlo.

Često ima znatne razlike između volje svih i opšte volje: ova ima u vidu samo opšti interes; ona samo prihvata, i predstavlja sa-

mo zbir pojedinačnih volja; no, oduzmete od tih istih volja one „plus“-ove i „minus“-e, koji se međusobno potiru², i ostace kao zbir razlika opšta volja.

Ako građani, kad narod, dovoljno obavešten, veća, ne bi opštili ni na koji način među sobom, iz velikog broja malih razlika proisticala bi uvek opšta volja, i odluka bi svagda bila dobra. No kad se stvaraju frakcije, posebne grupacije na račun one opšte volje, svaka od ovih grupacija postaje opšta u odnosu na njene članove, a pojedinačna u odnosu na državu: može se tada reći da nema više toliko glasača koliko ljudi, već samo toliko koliko ima ovih grupacija. Razlike se svode na manji broj i daju manje opšti rezultat. Najzad, kada jedna od tih grupa postane toliko velika da nadmaši sve druge, kao rezultat nemate više zbir malih razlika, već jednu jedinu razliku: tada više nema opšte volje, a mišljenje koje prevladuje jeste pojedinačno mišljenje.

Važno je, dakle, da bi se dobio izražaj opšte volje, da nema drugih društvenih grupacija u državi i da svaki građanin izražava samo svoje mišljenje³: takva je bila jedinstvena i uzvišena ustanova velikog Likurga. A ako ima takvih grupacija, treba im umnožiti broj i osujetiti njihovu nejednakost, kao što su učinili Solon, Numa, Servije. Ta predostrožnost jedina može učiniti da opšta volja radi uvek s poznavanjem stvari i da se narod nikako ne vara.

GLAVA IV

O GRANICAMA SUVERENE VLASTI

Ako je država ili grad samo moralna ličnost, čiji se život sastoji u sjedinjenosti njenih članova, i ako je od svih njenih briga

2 „Svaki interes“, kaže markiz d'Aržanson, „ima različita načela. Saglasnost dvaju posebnih interesa postiže se suprotstavljanjem interesu nekog trećeg.“ Mogao je da doda da se tada saglasnost svih interesa postiže suprotnošću prema svakijem interesu. Da nema različitih interesa, jedva bi se osetio zajednički interes, koji nikad ne bi naišao na prepreke; sve bi išlo samo od sebe, a politika bi prestala da bude veština.

3 „Vera cosa è“, kaže Makijaveli, „che alcune divisioni nuocono alle repubbliche e alcune giovano: quelle nuocono che sono dalle sette e da partigiani accompagnate: quelle giovano che senza sette, senza partigiani si mantengono. Non potendo adunque provvedere un fondatore d'una republica che non siano nimizicie in quella, ha da proveder almeno che non vi siano sette“ (*Istori ja Florencije*, VII).

[„Istina je“, kaže Makijaveli, „da neke razlike škode državi, a druge joj koriste: škode joj one koje su praćene sektama i partijama; koriste joj one koje se održavaju bez sektaštva i bez partija. Ako osnivač države ne može da se postara da ne bude neprijateljstava u državi, treba bar da se postara da u njoj ne bude sekta“].

najvažnija briga o samoodržanju, potrebna joj je jedna sveopšta i pokretačka snaga, koja će voditi i raspoređivati svaki deo na način najpodesniji za celinu. Kao što priroda daje svakom čoveku neograničenu vlast nad svima njegovim udovima, tako i društveni ugovor daje političkom telu neograničenu vlast nad svima njegovim članovima; to je ta ista vlast koja, rukovodena opštom voljom, nosi, kao što sam rekao, naziv suverenost.

No osim ove društvene ličnosti treba da razmotrimo i privatna lica koja je sačinjavaju i čiji su život i sloboda po prirodi nezavisni od nje. Treba, dakle, dobro razlikovati odgovarajuća prava građana i suverena⁴ i dužnosti koje prvi moraju da vrše u svojstvu podanika, od prirodnog prava koje treba da uživaju u svojstvu ljudi.

Svi se slažu u tome da je sve ono što prema društvenom ugovoru pojedinac otuđuje od svoje moći, od svojih dobara i svoje slobode, samo deo od svega onog što je važno po zajednicu; ali treba priznati i to da je suveren jedini merodavan da odredi koliki deo.

Sve usluge koje građanin može da učini državi, on joj ih duguje čim to suveren zatraži; sa svoje strane, međutim, suveren ne može da optereti podanike nikakvim okovima nepotrebnim za zajednicu; on to čak ne može ni da zahte, jer, u carstvu razuma, ništa se ne čini bez razloga, isto kao ni u carstvu prirode.

Obaveze koje nas vezuju za društveno telo moramo da poštujemo jedino iz razloga što su uzajamne; a njihova je priroda takva da ispunjavajući ih, ne može da se radi za drugoga, a da se ne radi i za sebe. Zašto je opšta volja u pravu i zašto uvek svi žele sreću svakog od njih, ako ne stoga što nema nikog ko pod rečju *svako* ne bi podrazumevao sebe, i ko ne bi mislio na sebe samog glasajući za sve? Ovo dokazuje da ravnopravnost i pojam pravde koji ona proizvodi potiču od prvenstva koje svako daje sebi, a sledstveno i od prirode čovekove; da opšta volja, ako zaista hoće da bude takva, treba da bude opšta po svome predmetu i po svojoj suštini; da treba da polazi od svih da bi se primenila na sve; i da ona prestaje da bude prirodno pravilna rešenja kada teži nekom posebnom i određenom predmetu, jer tada, sudeći o onom što nam je strano, nemamo nikakvo istinito načelo pravičnosti koje bi nas rukovalo.

Doista, čim se tiče jedne posebne činjenice ili jednog posebnog prava u vezi sa pitanjem koje nije uređeno opštim i ranijim sporazumom, stvar postaje sporna: to je spor u kome su zainteresovani pojedinci jedna, a zajednica druga strana, ali ja ne vidim ni zakon

4 Pažljivi čitaoci, ne hitajte, molim vas, da me ovde optužite za protivrečnost. Nisam mogao da je izbegnem u izrazima, zbog siromaštva jezika; no pričekajte.

kojeg se ovde treba pridržavati, niti pak sudiju koji treba da presudi. Bilo bi smešno kad bismo u takvom slučaju hteli da se pozivamo na izričitu odluku opšte volje, jer to može da bude samo zaključak jedne od strana u sporu i, prema tome, za drugu stranu on je samo tuda volja, pojedinačna volja, u toj prilici sklona nepravdi i podložna zabludi. Na taj način, isto onako kao što posebna volja ne može da predstavlja opštu volju, i opšta volja sa svoje strane menja svoju prirodu kad rešava o pojedinačnom predmetu i ne može, kao opšta, da se izjasni ni o kakvom čoveku, niti o kakvoj pojedinačnoj činjenici. Kada je, na primer, atinski narod imenovao ili zbacivao svoje starešine, kad je delio počasti jednima, a nametao kazne drugima, i kada je mnoštvom pojedinačnih odluka vršio bez razlike sva akta vlade, narod tada nije više imao opšte volje u pravom smislu reči; on nije više delao kao suveren, već kao izvršni organ. To će izgledati protivno opštim shvatanjima; no treba ni ostaviti vremena da iznosim svoja.

Pod ovim treba razumeti da ono što volju čini opštom leži manje u broju glasova nego u zajedničkom interesu koji ove spaja; jer kad je reč o stvarno opštoj volji, svako se nužno potčinjava uslovima koje nameće drugima: divna saglasnost između interesa i pravde, koja zajedničkim odlukama daje obeležje pravičnosti; ova poslednja iščezava u raspravi o bilo kojoj pojedinačnoj stvari, jer nedostaje zajednički interes koji sjedinjuje i identifikuje pravilo koga se drži sudija sa pravilom koga se drži stranka.

Ma sa koje strane da se vratimo na to načelo, uvek dolazimo do istog zaključka, a to je — da društveni ugovor stvara među građanima takvu jednakost da svi oni imaju iste obaveze i da treba svi da uživaju ista prava. Tako, po samoj prirodi ovog ugovora, svaki akt suvereniteta, to jest svaki pravi akt opšte volje, podjednako obavezuje ili daje podjednaka prava svim građanima; tako da suveren poznaje samo narod uzet u celini i ne razlikuje nikog među onima koji ga sačinjavaju. Šta je, dakle, u suštini akt suverenosti? To nije sporazum između pretpostavljenog i potčinjenog, već sporazum između jednog tela i svakog od njegovih članova: sporazum legitiman, jer mu je osnova društveni ugovor; pravičan, jer je zajednički svima; koristan, jer ne može da ima za predmet drugo do opšte dobro; čvrst, jer mu je jamac javna sila i vrhovna vlast. Dokle god su podanici potčinjeni samo takvim pogodbama, oni se ne pokoravaju nikom sem svojoj ličnoj volji; a pitati se dokle se prostiru odgovarajuća prava suverena i građana, to je u stvari pitati se

do koje mere ovi mogu da se obavezuju prema sebi samima, svaki prema svima i svi prema svakom.

Vidi se iz toga da suverena vlast, ma kako bila neograničena, sveta, nepovrediva, ne prevazilazi niti može da prevaziđe granice opšteg sporazuma, i da svaki čovek može u punoj mери da raspolaže onim što mu je od njegovih dobara i njegove slobode ostavljeno tim sporazumom; tako da suveren nikad nema pravo da opterećuje jednog podanika više od drugog, jer tada nije više u pitanju opšta stvar, i njegova vlast nije više nadležna.

Kad se te razlike prime, jasno je da bi krajnje pogrešno bilo smatrati da u društvenom ugovoru postoji ma kakvo istinsko samoodricanje od strane pojedinaca, već da je njihov položaj, dejstvom tog ugovora, postao stvarno zavidniji od onog kakav je ranije bio i da su umesto otuđivanja oni izvršili samo jednu povoljniju razmenu, dobijajući, umesto neizvesnog i nesigurnog života, bolji i sigurniji život, umesto prirodne nezavisnosti — slobodu, umesto moći da drugom naškode — svoju sopstvenu bezbednost i umesto svoje snage, koju bi drugi mogli da savladaju, pravo koje društveno jedinstvo čini nepobedivim. Čak i njihov život, koji su posvetili državi, ova stalno zaštićuje; i kada taj život izlažu opasnosti za odbranu države, čine li šta drugo do akt vraćanja onoga što su od nje dobili? Šta drugo čine nego što bi češće činili i uz više opasnosti u prirodnom stanju kada, bijući neizbežne bitke, brane po cenu svog života ono što im služi za njegovo održanje? Svi moraju po potrebi da se bore za otadžbinu, to je tačno; ali zato niko nema nikada da se bori za sebe. Zar ne dobijamo i time što se radi onoga što čini našu bezbednost izlažemo izvesnim opasnostima, kojima bismo se morali izložiti radi svoje sopstvene odbrane čim bi nam ta bezbednost bila oduzeta?

GLAVA V

O PRAVU NA ŽIVOT I SMRT

Pita se kako pojedinci, nemajući pravo da raspolažu sopstvenim životom, mogu da prenesu na suverena to isto pravo koje nemaju. Ovo pitanje izgleda teško rešiti samo zato što se pogrešno postavlja. Svaki čovek ima pravo da svoj sopstveni život stavi na kocku da bi ga sačuvalao. Da li je ko ikada okrivio za samoubistvo onoga koji se baca kroz prozor da bi se spasao od požara? Da li je

ko ikada pripisao ovaj zločin onome koji se ukrao znajući da postoji opasnost, pa propao u buri?

Društvenom ugovoru je cilj održanje saugovarača. Ko hoće cilj, taj hoće i sredstva. A ova su sredstva nerazdvojna od izvesnih opasnosti, čak i od nekih gubitaka. Onaj ko hoće da sačuva svoj život po cenu drugih, treba isto tako da ga dâ za njih kada je to potrebno. Međutim, građanin nije više pozvan da ocenjuje opasnost kojoj se izlaže kad to zakon hoće; i kad mu je vladalac rekao: „Korisno je za državu da ti umreš“, on mora da umre, pošto je samo pod tim uslovom i živeo u bezbednosti dotada, i pošto njegov život nije više samo dobročinstvo prirode, već uslovni dar koji mu država daje pod određenim uslovom.

Smrtna kazna koja se izriče nad zločincima može da se posmatra sa skoro iste tačke gledišta: da bi izbegao da postane žrtva ubice, čovek pristaje da umre ako postane ubica. Ovom pogodbom, daleko od toga da raspolaze svojim sopstvenim životom, čovek misli samo kako će da ga sačuva, i ne može se pretpostaviti da li jedan od saugovarača već tada smera da bude obešen.

Uostalom, svaki zločinac, napadajući na društveno pravo, svojim nedelima postaje buntovnik i izdajnik otadžbine; on prestaje biti njen član kršćić njene zakone, on čak vodi rat protiv nje. Opstanak države onda dolazi u sukob s njegovim opstankom; jedno od njih dvoje treba da nestane; a kada krivca oteraju u smrt, to je manje kao građanina nego kao neprijatelja. Postupak i sudenje su dokaz i potvrda da je on raskinuo društveni ugovor i da, prema tome, nije više član te državne zajednice. Kako se, međutim, smatra kao takav, bar usled svog prebivališta, on mora da se iz tog članstva odstrani progonstvom, kao prekršitelj ugovora, ili smrću, kao javni neprijatelj; jer takav neprijatelj nije moralno lice, već čovek: a to je slučaj kada ratno pravo dopušta da se ubije pobedeni.

No, reći će nam se, osuda zločinca je pojedinačni akt. Tako je: zato ta osuda i nije stvar suverena; to je pravo koje on može da prenese, a ne i sam da ga vrši. Sve moje misli povezane su, ali ne mogu da ih izložim sve odjednom.

Uostalom, učestalost smrtnih kazni uvek je znak da su organi državne vlasti slabi ili leni. Nema tog nevaljalca koji se ne bi mogao učiniti dobrim za štogod. Pravo teranja u smrt, čak i radi primera, može se primeniti samo prema onom čiji opstanak predstavlja izvor opasnosti.

U pogledu na pravo pomilovanja ili oslobodenja krivaca od kazne predviđene zakonom i izrečene od strane sudije, to pravo pri-

pada isključivo onome koji je iznad sudije i zakona, to jest suverenu; pa ipak, njegovo pravo u ovom pogledu nije sasvim jasno, a slučajevi kad treba da se primeni vrlo su retki. U državi kojom se dobro upravlja malo je kažnjavanja, ne zato što ima čistih pomilovanja, već zato što ima malo zločinaca; mnogobrojnost zločina obezbeđuje zločincima nekažnjivost kada država propada. U doba rimske republike, ni senat ni konzuli nisu nikad pokušavali da vrše pomilovanje; čak ga ni narod nije vršio, iako je ponekad opozvao svoju sopstvenu presudu. Česta pomilovanja nagoveštavaju da zločinima uskoro neće više ni biti potrebna, a svako vidi kuda to vodi. No, osećam da mi se srce buni i zadržava mi pero: ostavimo da o ovim pitanjima raspravlja pravedan čovek koji nije nikako prešio, i kome lično nikad nije bilo potrebno pomilovanje.

GLAVA VI

O ZAKONU

Društvenim ugovorom podarili smo političkom telu opstanak i život; treba sada da mu zakonodavstvom damo moć kretanja i volju. Jer prvobitni akt, kojim se to telo obrazuje i sjedinjuje, ne određuje još ništa šta ono treba da radi da bi opstalo.

Ono što je dobro i saobrazno redu stvari takvo je po prirodi stvari i nezavisno od ljudskih ugovora. Svaka pravda dolazi od boga, on je jedini njen izvor; no kada bismo umeli da je primimo sa te visine, nama ne bi bili potrebni ni vlada ni zakoni. Neosporno je da postoji opšta pravda, koja proističe iz samog razuma; no ta pravda, da bi bila usvojena među nama, treba da bude uzajamna. Posmatrajući stvari iz ljudske perspektive, naći ćemo da su zakoni pravde, u nedostatku prirodne sankcije, neefikasni među ljudima; oni samo idu na ruku nevaljalcu i prouzrokuju zlo pravednome kada ih ovaj poštuje u svojim odnosima sa svima ostalim ljudima, a niko ih ne poštuje u odnosu prema njemu. Potrebni su, dakle, ugovori i zakoni da bi povezali prava i dužnosti, i da bi pravda ostvarila svoj cilj. U prirodnom stanju, u kome je sve zajedničko, ja ništa ne dužujem onima kojima ništa nisam obećao; ja priznajem kao tuđe samo ono što mi je potrebno. Nije isti slučaj u građanskom stanju, gde su sva prava određena zakonom.

Ali, na kraju krajeva, šta je to zakon? Dokle god se budemo zadovoljavali da toj reči pridajemo samo metafizička značenja, prođićemo da raspravljamo a da se ne razumemo, pa i kad budemo

rekli šta je to prirodni zakon, necemo ni onda bolje znati šta je državni zakon.

Rekao sam već da ne može biti opšte volje u pogledu pojedinačnog predmeta. Taj pojedinačni predmet, zaista, ili je u državi ili je van države. Ako je van države, volja koja mu je strana nije opšta u odnosu na njega; a ako je u državi, on čini sastavni deo njen: tada se između celine i njenog dela stvara jedan odnos koji od njih čini dva zasebna bića, od kojih je jedno onaj deo, a drugo celina umanjena za taj isti deo. No, celina umanjena za jedan deo nije celina; i dok taj odnos postoji, nema celine već dva nejednaka dela: iz čega proističe da ni volja jednog od njih nije opšta u odnosu na drugi.

No kada ceo narod odlučuje o celom narodu, on ima u vidu jedino sebe samog; i ako se tada stvori odnos, to je odnos celog predmeta uzetog sa jednog gledišta prema celom predmetu uzetom sa drugog gledišta, bez ikakvog cepanja celine. Tada je materija o kojoj se odlučuje opšta, kao i volja koja odlučuje. To je taj akt odluke koji ja nazivam zakonom.

Kada kažem da je predmet zakona uvek opšti, ja pod tim podrazumevam da zakon posmatra podanike kao jednu celinu, a radnje uzima apstraktno; nikad ne gleda čoveka kao pojedinca niti radnju kao pojedinačnu, konkretnu radnju. Tako, na primer, zakon može da utvrdi da će biti privilegija, ali ne može da ih daje poimence nikome; zakon može da stvori više klasa građana, čak da odredi i osobine koje daju pravo na te klase, ali ne može da poimence ovoga ili onoga uvrsti u njih; on može da ustanovi monarhijski oblik vladavine i nasledno pravo na presto, ali ne može da izabere kralja, niti da imenuje kraljevsku dinastiju; jednom reči, ne spada u funkciju zakonodavne vlasti ništa što se odnosi na pojedinačan predmet.

U vezi s ovom misli, vidi se odmah da ne treba više pitati ko je pozvan da donosi zakone, pošto su oni akta opšte volje; niti da li je vladalac iznad zakona, pošto je on član državne zajednice; niti da li zakon može da bude nepravičan, pošto niko nije nepravičan prema samome sebi; niti kako možemo biti slobodni i potčinjeni zakonu, pošto su oni samo registri naših volja.

Pošto zakon sjedinjuje opštost volje i opštost predmeta, vidi se još i to da ono što jedan čovek, pa ma ko to bio, naređuje po svojoj nahodenju nije zakon: čak i ono što suveren naređuje za poseban predmet takode nije zakon, već ukaz; to nije akt suverenosti, već akt uprave.

Dakle, zovem republikom svaku državu zasnovanu na zakonima, bez obzira na oblik njene vladavine; jer tek tada vlada opšti interes i opšta stvar ima jedan realan značaj. Svaka legitimna vlada je, prema tome, po svojoj prirodi republikanska⁵; objasniti niže šta je to vlada.

Zakoni su u suštini samo uslovi građanskog udruživanja. Narod, potčinjen zakonima, treba da je njihov tvorac; samo oni koji se udružuju imaju pravo da određuju uslove tog društva. No kako da ih odrede? Da li zajedničkim sporazumom, iznenadnim nadahnućem? Da li političko telo ima organ kojim bi izražavalo svoju volju? Ko će mu dati potrebnu moć predviđanja da uobliči svoje akte i da ih unapred objavljuje? Ili kako će ih objavljivati u trenutku potrebe? Kako bi mogla slepa gomila, koja često ne zna šta hoće, jer retko zna šta je za nju dobro, da sprovede sama od sebe tako veliko i tako teško delo kao što je sistem donošenja zakona? Sam po sebi narod uvek hoće dobro, ali ga sam ne vidi uvek. Opšta volja uvek je pravilna, ali rasuđivanje kojim se rukovodi nije uvek dobro obavješeno. Treba toj volji pokazati predmete onakve kakvi su, ponekad onakve kakvi treba da izgledaju; treba joj pokazati pravi put koji ona traži, obezbediti je protiv iskušenja koja dolaze od pojedinačnih volja, približiti njenim očima mesta i vremena, nasuprot privlačnosti sadašnjih i opipljivih koristi staviti opasnost dalekih i skrivenih zala. Pojedinci vide dobro koje odbacuju; narod želi dobro koje ne vidi. Svima su podjednako potrebni vodi. Jedne treba materati da svoje volje saobrazne svome razumu; drugog treba naučiti da upozna ono šta hoće. Tada iz obavještenja koja dobije zajednica proističe jedinstvo razuma i volje u društvenom telu; a iz ovog opet skladna saradnja delova, i najzad najveća snaga celine. Eto odakle se rađa potreba za zakonodavcem.

GLAVA VII

O ZAKONODAVCU

Da bi se otkrila najbolja društvena pravila koja odgovaraju narodima, bilo bi potrebno jedno više duhovno biće koje vidi sve ljudske strasti, a ne oseća nijednu od njih; koje nema nikakve veze

⁵ Pod tim nazivom podrazumevam ne samo aristokratiju ili demokratiju, već opšte svaku vladu koja je rukovodena opštom voljom, oličenom u zakonu. Da bi bila legitimna, vlada ne treba da se stoji sa suverenom, već treba da bude njegov izvršilac: tada je i sama monarhija republika. Ovo će se razjasniti u idućoj knjizi.

sa našom prirodom, a ovu poznaje do tančina; čija je sreća nezavisna od nas, a koje ipak hoće da se pozabavi našom srećom; koje, najzad, spremajući sebi u toku vekova udaljenu slavu, može da radi u jednom veku, a da uživa u drugom.⁶ Bili bi potrebni bogovi da ljudima stvore zakone.

Istu misao, koju je Kaligula primenjivao u praksi, Platon je primenio u teoriji pri određivanju pojma građanskog ili kraljevskog čoveka, koga on pokušava da odredi u svojoj knjizi *O vladavini*. No, ako je tačno da je veliki vladalac retkost, šta treba reći o velikom zakonodavcu? Prvi ima samo da se upravlja po obrascu koji drugi treba da izradi. Ovaj poslednji je mehaničar koji pronalazi pravu, onaj prvi je samo radnik koji je sklapa i stavlja u rad. „Pri radanju društava, kaže Monteskje, starešine republika su oni koji stvaraju ustanove, a zatim ustanove stvaraju šefove republike.“⁷

Onaj ko se usuduje da preduzme postavljanje osnovnih ustanova jednoga naroda treba da oseti u sebi sposobnost da takoreći izmeni ljudsku prirodu, da pretvori svakog pojedinca, koji je po sebi savršena i samostalna celina, u deo jedne veće celine, od koje bi taj pojedinac u neku ruku dobio život i sâm svoje biće; da izmeni čovekov sastav da bi ga pojačao; da fizičku i samostalnu egzistenciju koju smo dobili od prirode zameni moralnom egzistencijom čoveka kao dela celine. Jednom reći, treba da čoveku oduzme njegove sopstvene snage da bi mu podario druge koje su mu strane i kojima on ne može da se služi bez tuđe pomoći. Ukoliko se te prirodne snage više umrtve i unište, utoliko su stečene snage veće i trajnije, i utoliko je društveni poredak čvršći i savršeniji; tako da tek kad svaki građanin nije ništa i može nešto da učini samo pomoću svih drugih, i kad je snaga koju je stekla celina jednaka zbiru ili veća od zbira prirodnih snaga svih pojedinaca, može se reći da je zakonodavstvo stiglo do najviše tačke savršenstva koju može dostići.

Zakonodavac je u svakom pogledu izvanredan čovek u državi. Ako takav treba da bude po svom duhu, ništa manje nije takav svojim zvanjem. To zvanje se ne sastoji nipošto ni u vršenju uprave ni u vršenju suverenosti. To zvanje, koje zasniiva republiku, ne ulazi u njen sastav; to je posebna i viša funkcija koja nema ničeg zajedničkog sa vladavinom nad ljudima, jer ako onaj koji zapoveda lju-

⁶ Narod postaje slavan tek kad njegovo zakonodavstvo počne da opada. Ne zna se koliko je vekova Likurgov ustav značio sreću za Spartance, pre nego što se u njima počelo govoriti u ostaloj Grčkoj.

⁷ *Velicina i opadanje Rimljana*, gl. I.

dima ne treba da stvara zakone, onaj ko stvara zakone ne treba da zapoveda ljudima; inače bi ti zakoni, oruda njegovih strasti, često u beskonačnost produžavali njegove nepravde; on nikad ne bi mogao da izbegne da gledišta njega kao čoveka pojedinca ne povrede svetinju njegove tvorevine.

Kad je svojoj otadžbini dao zakone, Likurg je odmah abdicirao s prestola. Kod skoro svih grčkih gradova-država bio je običaj da svoje uredjenje povere strancima. Savremene italijanske republike često su podržavale taj običaj; i republika Ženeva je postupila tako i videla je od toga koristi.⁸ Rim, u svoje najlepše doba, video je kako u njegovim nedrima vaskrsavaju svi zločini tiranije i bio je gotov da propadne zbog toga što je u istim rukama sjedinio zakonodavnu vlast i suverenu vlast.

Medutim, ni sami decemviri nisu nikad sebi prisvojili pravo da izjedan zakon sprovedu samo svojom vlašću. „Ništa od svega što vam predlažemo“, govorili su oni narodu, „ne može postati zakon bez vašeg pristanka. Rimljani, budite vi sami tvorci zakona koji treba da vam donesu sreću.“

Onaj koji sastavlja zakone nema, dakle, niti može imati nikakvo pravo na donošenje zakona; i sam narod ne može, čak i kad bi to htio, da se liši tog neprenosivog prava, jer prema osnovnom ugovoru samo opšta volja obavezuje pojedince, a proveriti da li je pojedinačna volja saobrazna opštoj volji, moguće je tek pošto se ona podvrgne slobodnom glasanju naroda: to sam već rekao; ali nije izlišno da se to ponovi.

Tako u zakonodavnom radu nalazimo ujedno dve stvari koje su na izgled nepomirljive: poduhvat iznad ljudske moći i, za njegovo izvršenje, vlast koja nije nikakva vlast.

Postoji druga teškoća koja zaslužuje pažnju. Mudraci koji prostom čoveku hoće da govore svojim jezikom umesto njegovim, ne mogu od njega da budu shvaćeni. Medutim, ima hiljadana pojmova koje nije moguće iskazati narodnim rečnikom. Suviše opšti pogledi i vrlo udaljeni predmeti podjednako su izvan njegovog domašaja: svaki pojedinac, odobravajući samo onaj sistem vladavine koji godi njegovom posebnom interesu teško i uvida koristi koje treba da izvuce iz stalnih lišavanja koja mu nameću dobri zakoni. Da bi jedan

⁸ Oni koji u Kalvinu gledaju samo teologa, slabo poznaju širinu njegovog penja. Izrada naših mudrih propisa, u kojoj je on imao znatnoga udela, isto mu toliko služi na čast kao i njegova *Institucija*. Ma do kakve revolucije u našoj veri dovelo vreme, nikad uspomena na tog velikog čoveka neće prestati da bude blagoslovena kod nas, dokle god se u nama ne ugasi ljubav prema otadžbini i prema slobodi.

mlad narod mogao da razume zdrava politička načela i da se upravlja prema osnovnim pravilima koja postavlja opstanak države, trebalo bi da posledica može postati uzrok; da socijalni duh, koji treba da bude rezultat uspostavljanja države, vlada prilikom samog tog uspostavljanja; i da ljudi pre zakona budu ono što treba da postanu pomoću njih. I tako, dakle, zakonodavac, pošto nije u stanju da upotrebi ni silu ni ubeđivanje, mora da pribegne moći druge vrste, koja će da pridobije bez nasilja i uveri bez ubeđivanja.

Eto šta je oduvek gonilo vode naroda da pribegavaju posredništvu neba i da počastvuju bogove svojom sopstvenom mudrošću, kako bi se narodi, potčinjeni državnim kao i prirodnim zakonima, a priznajući istu vlast u izgradivanju čoveka kao i države, dragovoljno pokoravali i poslušno podnosili jaram opšteg blagostanja.

Ovaj uzvišeni razum koji se uzdiže iznad domašaja prosečnih ljudi, to je onaj razum čije odluke zakonodavac stavlja u usta besmrtnih, da bi pomoću božanskog autoriteta poveo one koje ne bi mogao da pokrene ljudskim razumom.⁹ Ali, nije u moći svakog čoveka da govori u ime bogova, niti da mu se u to poveruje kad se pojavi kao njihov tumač. Velika duša zakonodavčeva, to je ono pravo čudo koje treba da dokaže njegovu misiju. Svaki čovek može da ispiše kamene ploče, ili da kupi proročište, ili da izigrava tajnu vezu sa nekim božanstvom, ili da izvežba pticu da mu govori na uho, ili da nade druga gruba sredstva da imponuje narodu. Onaj koji zna samo to moći će čak slučajno i da privuče pažnju gomile ludaka, ali nikad neće osnovati državu i njegovo fantastično delo propašće ubrzo sa njim. Prazan blesak stvara samo prolaznu vezu; jedino mudrost može je učiniti trajnom. Jevrejski zakon, još na snazi, i zakon Ismailovog sina, koji već deset vekova vlada nad polovinom zemljine kugle, još i danas nam govore o velikim ljudima koji su ih stvorili; i dok sujeta filozofija ili slepi pristrasni duh vidi u njima samo srećne varalice, pravi političar sa divljenjem gleda u uređenju koje su oni ustanovili onaj veliki i moćni duh koji vlada u trajnim ustanovama.

⁹ „E veramente“, kaže Makijaveli, „mai non fù alcuno ordinatore di leggi straordinarie in un popolo, che non ricorresse a Dio, perchè altrimenti non sarebbero accettate; perchè sono molti beni conosciuti da uno prudente, i quali non hanno in se ragioni evidenti da potergli persuadere ad altrui“ *Discorsi sopra Tite Livio*, lib. I, cap. XI).

(„I stvarno“, kaže Makijaveli, „nije bilo dosada kakvog tvorca vanrednih zakona u jednom narodu koji ne bi pribegavao Bogu, jer drukčije ovi ne bi bili prihvaćeni; jer ima mnogo dobra koja zna mudrac, a koja u sebi nemaju očigledne razloge koji bi mogli druge da ubede.“ *Govori o Titu Liviju*, knj. I, gl. XI).

Ne treba iz svega ovog zaključiti, kao što to čini Vorberton, da politika i religija imaju kod nas zajednički predmet, već da, u postanku naroda, jedna služi drugoj kao oruđe.

GLAVA VIII

O NARODU

Kao što arhitekt, pre no što će podići veliku građevinu, posmatra i ispituje tle da bi video može li da izdrži teret, tako i mudar zakonodavac ne sastavlja prvo zakone, uzete apstraktno, već prethodno ispituje da li je narod, kome ih namenjuje, u stanju da ih podnese. Zato je Platon odbio da podari zakone Arkadijancima i Kirencima, jer je znao da su to dva bogata naroda i da ne mogu da trpe jednakost; zato su se i mogli videti na Kritu dobri zakoni i rdavi ljudi, što je Minos jedino disciplinovao narod inače pun poroka.

Mnogobrojni narodi koji nikad ne bi mogli da podnesu dobre zakone istakli su se na zemlji; a oni koji bi mogli da ih podnesu imali su za to, tokom sveg svog postojanja, samo vrlo kratko vreme. Većina naroda, kao i ljudi, poslušna je samo u mladosti; kad ostare — narodi postanu nepopravljivi. Kada su jednom običaji utvrđeni i predrasude ukorenjene, opasan je i uzaludan posao hteti ih reformisati; narod čak ne može da trpi da se dira u njegove nevolje radi njihovog uništenja; on je sličan onim glupavim i malodusnim bolesnicima koji zadržite kad se pojavi lekar.

Međutim, kao što neke bolesti poremete ljudski mozak, te mu oduznu sećanje na prošlost, isto tako i u životu država ima burnih vremena u kojima revolucije proizvedu na narodima ono što izvesne krize proizvedu na pojedincima; u kojima strah od prošlosti zamenjuje zaborav, i u kojima država, zapaljena građanskim ratovima, vaskrsava takoreći iz svog pepela i povraća snagu mladosti otržuci se iz naručja smrti. To je bio slučaj sa Spartom u doba Likurgovo, sa Rimom posle Tarkvinija, a u naše doba sa Holandijom i Švajcarskom posle proterivanja tirana.

No takvi su događaji retki; to su izuzeci, čiji se uzrok uvek nalazi u posebnom uređenju države koja predstavlja izazetak. Oni se, štaviše, i ne mogu dvaput dogoditi sa istim narodom: jer on može da se oslobada samo dok je još divlji, ali ne i kada je državni mehanizam istrošen. Tada neredi mogu da ga razore; a da revolucije ne budu više u stanju da ga obnove; i čim se njegovi okovi raskinuu, on se raspada i više ne postoji; ono što mu otada treba, to je gospodar, a ne oslobodilac. Slobodni narodi, setite se ove izreke: „Sloboda se može steći, ali se ne može nikad povratiti.“

Mladost nije detinjstvo. Postoji i kod naroda, kao i kod ljudi, izvesno doba mladosti ili, ako se hoće, doba sazrevanja, koje valja sačekati pre nego što bi se narodi podvrgli zakonima; ali poznati zrelost naroda nije uvek laka stvar, i ako se preurani, stvar je promašena. Jedan se narod može disciplinovati čim se rodi. Drugi, naprotiv, ne može ni posle deset vekova. Rusi neće nikad biti u pravom smislu civilizovani, jer se sa njima prerano počelo. Petar je bio genijalan u podražavanju; ali nije bio pravi genije, onaj koji stvara i gradi sve ni iz čega. Neke od stvari koje je učinio bile su dobre, većina ih je bila neumesna. Video je da je njegov narod varvarski; ali nije nikako video da još nije sazreo za civilizaciju; hteo je da ga civilizuje onda kad je trebalo samo da ga navikne na teškoće. Hteo je najpre da svoje zemljake načini Nemicima i Englezima, a trebalo je najpre da ih načini Rusima; on je sprečio svoje podanike da ikada postanu ono što bi mogli da budu, ubeđujući ih da su ono što nisu. Tako francuski nastavnik podiže svog učenika da bi ovaj zablistao u doba svog detinjstva, i da zatim više nikad ništa ne bude. Rusko carstvo pokušaće da podjarmi Evropu, ali će biti samo podjarmljeno. Tatari, njegovi podanici ili susedi, postaće njegovi, pa i naši gospodari; ova mi revolucija izgleda neizbežna. Svi evropski kraljevi zajednički rade na njenom ubrzanju.

GLAVA IX

NASTAVAK

Kao što je i sama priroda utvrdila granice rastu dobro gradenog čoveka, izvan kojih samo stvara ili divove ili patuljke, tako isto postoje, u vezi s pitanjem najboljeg uredjenja države, granice u pogledu njene moguće veličine, kako ne bi bila ni prevelika za dobro upravljanje, ni premala za samoodržanje. U svakome političkom telu postoji jedan *maksimum* snage koji ono ne sme da prede, a od koga se često udaljuje kada se stalno uvećava. Ukoliko se društvena veza proširuje, utoliko je labavija; uopšte uzev, mala je država srazmerno jača od velike.

Hiljadu razloga potkrepljuju ovu postavku. Najpre, teže se upravlja državom kad su odstojanja velika, kao što teg postaje teži na kraju duže poluge. Ona postaje i skuplja ukoliko se stupnjevi uprave umnožavaju: svaka varoš ima najpre svoju upravu, koju narod plaća; svaki srez ima svoju upravu, koju opet narod plaća; zatim, svaka pokrajina, pa dolaze velike oblasti satrapije, vicekraljevstva, koje treba sve skuplje plaćati ukoliko se penje sve

više, a uvek na štetu nesrećnoga naroda; najzad dolazi vrhovna uprava, koja sve zdrobi. Toliki tereti stalno iscrpljuju podanike. Daleko od toga da pomoću ovih raznih stupnjeva dobijaju bolju upravu, oni su u gorem položaju nego kada bi nad sobom imali samo jedan od njih. A za vanredne slučajeve, međutim, jedva i da ostane kakvih sredstava; pa kada im treba pribeći, država se uvek nalazi pred svojom propašću.

To nije sve: ne samo da vlada ima manje snage i hitrine u nadgledanju izvršenja zakona, u sprečavanju zlostavljanja, u preduredivanju buntovničkih pokušaja koji mogu da nastanu po udaljenim mestima, već i narod ima manje ljubavi za svoje starešine koje nikad ne vidi, za otadžbinu, koja je u njegovim očima kao čitav svet, i za sugradane, koji su za njega većinom stranci. Isti zakoni ne mogu da budu pogodni za tolike razne pokrajine, koje imaju različite običaje, koje žive pod suprotnim podnebljima i koje ne mogu da podnose isti oblik vladavine. Različiti zakoni unose samo nered i zabunu kod naroda koji, živeći pod istim starešinama u stalnom međusobnom dodiru, prelaze jedni kod drugih, ili sklapaju brakove, podložni su drugim običajima i nikad ne znaju da li njihova očevina zaista njima pripada. Talenti su skriveni, vrline nepoznate, poroci nekažnjeni u tom mnoštvu ljudi koji su jedni drugima tudinci i koje sedište vrhovne uprave okuplja na jednom istom mestu. Starešine, pretrpani poslovima, ništa ne vide sami; državom upravljaju niži službenici. Najzad, celokupna javna briga posvećena je merama koje treba preduzimati da se održi opšta vlast, od koje mnogi udaljeni službenici hoće da se oslobode ili koju teže da sebi potčine; ne ostaje više nimalo brige za napredak naroda, jedva ako šta ostane za njegovu odbranu, u slučaju potrebe; i tako telo, isuviše veliko po svom sastavu, pada i nestaje pod pritiskom svog sopstvenog tereta.

S druge strane, država mora sebi da pruži izvesnu osnovu da bi čvrsto stajala, da bi odolela potresima koji će je neizbežno snaći i izdržala napore koje će morati da učini radi svog održanja. Jer svi narodi imaju neku vrstu centrifugalne snage kojom neprekidno dejstvuju jedni protiv drugih i teže da se uvećaju na račun svojih suseda, kao Dekartovi vrtlozi. Tako slabi dolaze u opasnost da ubrzo budu progutani; i retko se koji može održati drukčije do stavljajući sebe sa svima drugima u neku vrstu ravnoteže, koja svuda omogućuje skoro isti pritisak.

Vidi se iz ovoga da ima razloga koji govore u prilog proširenja i razloga koji govore u prilog sužavanja države; i svakako da nije najmanji politički dar naći između jednih i drugih srazmeru najpo-

godniju za održanje države. Može se, uopšte uzev, reći da prvi razlozi, spoljni i relativni, treba da se stave iza drugih, koji su unutrašnji i apsolutni. Zdravo i čvrsto uređenje države prva je stvar koju treba tražiti; i treba više računati na snagu koja se rađa iz dobre uprave negoli na sredstva koja pruža veliko prostranstvo.

Uostalom, postojale su i tako uređene države da je sa samim njihovim uređenjem bila srasla potreba za osvajanjem i da su, radi svog samoodržanja, bile prinudene da se bez prestanka uvećavaju. Možda su bile veoma zadovoljne ovom srećnom neminovnošću, koja im je ipak pokazala, sa granicom njihove veličine, neizbežni trenutak njihovog pada.

GLAVA X

NASTAVAK

Političko telo može da se meri na dva načina, i to: po veličini teritorije i po broju stanovnika; a između te dve mere postoji jedna povoljna srazmera koja državi daje njenu pravu veličinu. Ljudi su ti koji sačinjavaju državu, a zemlja je ta koja ih hrani: ta srazmera sastoji se, dakle, u tome da zemlja bude dovoljna da održi svoje stanovnike i da postoji toliko stanovnika koliko ih zemlja može da ishrani. U toj srazmeri nalazi se *maksimum* snage jednoga datog broja stanovnika; jer ako ima suviše zemljišta, njegovo očuvanje je teško, obrada nedovoljna, proizvodnja prekomerna: u tome je neposredni uzrok odbrambenih ratova; ako zemljišta nema dovoljno, država se zbog potrebnog viška nalazi u zavisnosti od svojih suseda: to je neposredan uzrok osvajачkih ratova. Svaki onaj narod koji po svome položaju ima da bira samo između trgovine i rata slab je sam po sebi; on zavisi od svojih suseda, on zavisi od događaja; njegov je opstanak uvek neizvestan i kratak. On podjarmljuje i menja položaj, ili je sam podjarmljen i ništa više ne znači. On može da sačuva svoju slobodu samo ako je dovoljno mali ili veliki.

Ne može se u brojevima izraziti jedna stalna srazmera između veličine teritorije i broja ljudi koji jedan drugom odgovaraju, koliko zbog razlika u osobinama zemljišta, u stepenu njegove plodnosti, u vrstama njegove proizvodnje, u uticajima klime, toliko i zbog razlika u temperamentu ljudi koji ih nastanjuju, a od kojih neki troše malo u plodnoj zemlji, a drugi mnogo na neizdašnom tlu. Treba još imati u vidu i veću ili manju plodnost žena, ono čim zemlja može da bude više ili manje povoljna za stanovništvo, priraštaj koji zakonodavac

očekuje da će omogućiti svojim ustanovama, tako da on ne sme da zasniva svoj sud na onome što vidi, već na onome što predviđa, niti da se toliko zadržava na sadašnjem stanju stanovništva koliko na stanju do koga ono prirodnim putem treba da dospe. Najzad, ima bezbroj prilika u kojima posebni mesni slučajevi zahtevaju ili dopuštaju da se zauzme više zemljišta nego što izgleda potrebno. Tako će se teritorija u znatnoj meri širiti u brdovitom kraju, u kome prirodna proizvodnja, kao šume ili pašnjaci, zahteva manje rada, gde iskustvo uči da su žene plodnije nego u ravninama, i gde prostrano zemljište brdskih kosa daje malu horizontalnu osnovu, jedinu na koju treba računati za biljnu proizvodnju. Pokraj mora, naprotiv, moguće je stisnuti se, čak i među stenama i skoro besplodnim peščarama, jer tamo ribolov može u velikoj meri da nadoknadi proizvodnju tla, jer ljudi moraju biti bliži jedni drugima da bi odbijali gusare, i jer se, uostalom, pomoću kolonija zemlja može lakše da oslobodi suvišnog stanovništva.

Da bi se postavio osnov za izgradnju države jednog naroda tim uslovima treba dodati još jedan, koji ne može da se zameni nikakvim drugim, ali bez koga su svi drugi uzaludni, a to je da se živi u izobilju i miru; jer doba u kome se postavljaju osnovi jedne države isto je kao i doba kada se obrazuje bataljon, to je onaj trenutak kad je telo najmanje sposobno za otpor i najlakše može da se uništi. Bolje bi se pružio otpor u potpunom neredu nego u trenutku previranja, kada svako misli na svoj položaj, a ne na opasnost. Neka u to vreme krize naide rat, glad, pobuna — i država je neizbežno uništena.

To još ne znači da mnoge vlade nisu bile osnovane baš u vreme tih bura; no te vlade i jesu one koje razaraju državu. Uzurpatori uvek izazivaju ili biraju ova mutna vremena da bi blagodareći opštem strahu, proturili razorne zakone koje narod, kad ne bi bio u takvom stanju, nikad ne bi usvojio. Izbor trenutka za zasnivanje države jedno je od najsigurnijih obeležja na osnovu kojih se može razlikovati delo zakonodavca od dela tirana.

Pa koji je, dakle, narod za koji je podesno zakonodavstvo? To je onaj koji je već vezan kakvim jedinstvom porekla, interesa ili ugovora, te još nije nikako nosio pravi jaram zakona; onaj koji nema ni običaja ni jako ukorenjenih sujeverja, onaj koji se ne boji da će biti pritisnut iznenadnom najezdom; onaj koji, ne ulazeći u raspre svojih suseda, može sam da se odupre svakome od njih, ili da se posluži jednim da bi odbio drugog; onaj čiji svaki član može biti svima poznat i gde nije potrebno opteretiti čoveka teretom težim no što ga jedan čovek može da podnese; onaj koji može bez drugih na-

roda i bez koga može svaki drugi narod¹⁰; onaj koji nije ni bogat ni siromašan i koji može sam sebi da bude dovoljan; onaj, najzad, koji spaja čvrstinu starog naroda sa poslušnošću mladog. Ono što jako otežava zakonodavčevo delo manje leži u ocenjivanju toga koje nove ustanove treba zasnovati nego koje stare treba uništiti; uspeh je zato tako redak što je nemoguće naći jednostavnost prirode spoje-
nu sa onim što je potrebno društvu. Svi ti uslovi, istina, teško se nalaze združeni: otud tako malo dobro uredenih država.

Postoji još u Evropi jedna zemlja sposobna za zakonodavstvo: to je ostrvo Korzika. Hrabrost i istrajnost sa kojom je taj narod umeo da povрати i da brani svoju slobodu zasluživale bi da ga kakav mudar čovek nauči kako da je i sačuva. Imam neko predosećanje da će jednog dana ovo malo ostrvo zadiviti Evropu.

GLAVA XI

O RAZNIM SISTEMIMA ZAKONODAVSTVA

Ako se istražuje u čemu se tačno sastoji najviše dobro svih, koje treba da bude svrha svakog sistema zakonodavstva, videće se da se ono svodi na dve glavne stvari, na *slobodu* i *jednakost*: slobodu, jer svaka posebna zavisnost znači isto toliko snage oduzete državnom telu; jednakost, jer sloboda ne može da opstane bez nje.

* Već sam rekao šta je to *gradanska sloboda*: što se tiče jednakosti, pod tom reči ne treba razumeti to da su stupnjevi vlasti i bogatstva apsolutno isti, već da u pogledu vlasti ona treba da je iznad svakog nasilja i da se vrši samo prema službenom zvanju i zakonu; a u pogledu bogatstva, da nijedan građanin ne bude toliko imućan da bi mogao drugoga da kupi, niti toliko siromašan da bi bio prinuden da sebe proda¹¹: što pretpostavlja, na strani velikih, umere-

¹⁰ Ako od dva susedna naroda jedan ne bi mogao bez drugoga, bilo bi to vrlo mučno stanje za prvi, a vrlo opasno za drugi. Svaki mudar narod trudiće se u takvom slučaju da onaj drugi narod što brže oslobodi od te zavisnosti. Republika *Flaskala*, uglavljena u *meksikansko carstvo*, više je volela da bude bez soli, nego da je kupuje od *Meksikanaca*, ili čak da je od njih besplatno dobija. Mudri *Flaskalci* prozreli su zamku koja se krila iza te darežljivosti. Oni su sačuvali svoju slobodu; i ta mala država, uglavljena u to veliko carstvo, postala je najzad oruđe njegove propasti.

¹¹ Želite li državi da date snage, približite krajnje tačke što više možete; ne trpite ni bogataše ni uboge siromahe. Ova dva stanja, prirodno nerazdvojna, podjednako su kobna za opšte dobro; iz jednog proističu uzročnici tiranije, a iz drugog sami tirani; oni su ti koji uvek trguju slobodom zajednice: jedan je kupuje, drugi je prodaje.

nost u uživanju dobara i u zajmovima, a na stranama malih, umerenost u tvrdičluku i zavisti.

Kažu za tu jednakost da je zabluda mašte, koja ne može da postoji u stvarnosti. No ako je zloupotreba neizbežna, da li iz toga sleduje da je ne treba bar regulisati? Baš zato što pritisak događaja uvek teži da uništi jednakost, snaga zakonodavstva treba uvek da je održi.

Ali ovi opšti ciljevi svakog dobrog uredenja treba da se menjaju u svakoj zemlji prema odnosima koji nastaju koliko iz mesnoga stanja toliko iz osobina stanovništva; prema tim odnosima treba dati svakome narodu poseban sistem uredenja, koji će biti najbolji, ne možda sam po sebi, već za državu kojoj je namenjen. Tako, na primer, je li zemljište neizdašno i neplodno ili je teritorija suviše mala za stanovnike — obratite se na industriju i zanate, čije ćete proizvode razmenjivati za predmete ishrane koji vam nedostaju. Naprotiv, ako zauzimate bogate ravnice i plodne padine, ako na dobrome zemljištu nemate dovoljno stanovnika — obratite svu svoju pažnju na poljoprivredu, koja unmožava ljude, i odbacite zanate, koji bi samo dokončali raseljavanje zemlje, prikupljajući na nekoliko mesta teritorije i ono malo stanovništva što ga ona ima.¹² Ako zauzimate prostrane pogodne obale, preplavite more ladama, bavite se trgovinom i pomorstvom, pa ćete imati sjajan i kratak život. Ako more na vašim obalama zapljuskuje samo skoro nepristupačne stene, ostanite divlji i ribojedi; tako ćete živeti mirnije, možda bolje svakako srećnije. Jednom reči, pored zajedničkih načela, svaki narod ima u sebi izvestan uzrok koji ove sređuje na poseban način i njegovo zakonodavstvo čini pogodnim samo za njega. Tako je nekada glavni predmet pažnje *Jevreja*, a tu skoro *Arabljana* bila vera, *Atinjana* — književnost, *Kartagine* i *Tira* — trgovina, *Rodosa* — mornarica, *Sparte* — rat, a *Rima* — vrlina. Pisac dela *Duh zakona* pokazao je u bezbroj primera na kakav vešt način zakonodavac vodi uredenje prema svakom od ovih predmeta.

Uredjenje jedne države postaje zaista učvršćeno i trajno onda kada se vodi toliko računa o povezanosti pojava da se prirodni odnosi i zakoni koje ljudi donose uvek poklapaju u istim tačkama, tako da, moglo bi se reći, ovi zakoni samo obezbeđuju, prate, ispravljaju prirodne odnose. Ako se, međutim, zakonodavac prevari u cilju i prihvati načelo koje odstupa od načela što proističe iz pri-

¹² Poneka grana spoljne trgovine, kaže d'Aržanson, pruža samo lažnu korist državi kao celini: ona može da obogati nekoliko pojedinaca, čak i nekoliko varoši; no ceo narod tim ništa ne dobija, i stanovništvu nije ništa bolje.

rode stvari; ako on teži ropstvu, a priroda slobodi; ako on teži bogatstvu, a priroda zahteva da posveti pažnju povećanju stanovništva; ako on hoće mir, a priroda ga goni na osvajanja: tada će se videti kako zakoni neprimetno slabe i uredjenje se razara, a država će biti u stalnim potresima dok ne bude razorena ili izmenjena i dok nepobediva priroda opet ne nadvlada.

GLAVA XII

PODELA ZAKONA

Da se društvena celina uredi ili da se stvori što je moguće bolji oblik javnog poretka, treba uzeti u obzir razne stvari. Najpre, dejstvo celoga društvenog tela na sebe samog, to jest odnos celine prema celini, ili suverena prema državi; a taj odnos sastavljen je od odnosa medustupnjeva, kao što ćemo niže videti.

Zakoni koji uređuju ovaj odnos zovu se politički zakoni, a zovu se takode i osnovni zakoni, ne bez izvesnog razloga, ako su ti zakoni mudri; jer ako u svakoj državi ima samo jedan dobar način da se ona uredi, narod koji ga je pronašao treba da ga se i pridržava; no ako je utvrđeni poredak rdav, zašto bi se smatrali osnovnim zakoni koji onemogućuju da on bude dobar? Uostalom, ma kako stvari stajale, narod je uvek vlastan da menja svoje zakone, čak i najbolje; jer ako želi sebi samom da naškodi, ko ima pravo da ga u tome sprečava?

Drugi po redu je odnos članova društva među sobom ili prema celome političkom telu; a u tom pogledu treba da bude što je moguće manje odnosa između članova, a što je moguće više između njih i države; tako da svaki građanin bude u savršenoj nezavisnosti od svih ostalih i u krajnjoj zavisnosti od države, što se uvek postiže istim sredstvima; jer samo snaga države stvara slobodu članovima državne zajednice. Iz tog drugog odnosa proizlaze građanski zakoni.

Može se uzeti u obzir i treća vrsta odnosa između čoveka i zakona, a to je odnos između prekršaja zakona i kazne; ovaj dovodi do ustanovljenja krivičnih zakona, koji u suštini nisu toliko posebna vrsta zakona koliko sankcija svih drugih zakona.

Na ove tri vrste zakona nadovezuje se i četvrta, najvažnija od svih, koja se ne urezuje ni u mermer ni u tuč, već u srca građana; koja predstavlja pravi ustav države; koja svakog dana dobija nove snage; koja druge zakone, kad ovi zastarevaju ili se gase, oživljava ili ih zamenjuje, koja održava u narodu duh njegovog uredjenja i

neosetno zamenjuje moć vlasti snagom običaja. Ovde mislim na običaje, na navike, a naročito na javno mnenje; odeljak nepoznat našim političarima, a od koga zavisi uspeh svih drugih; odeljak kojim se veliki zakonodavac bavi u tajnosti, dok prividno kao da se ograničava na pojedinačne propise, koji su samo lukovi svoda; običaji, međutim, koji se sporije javljaju, sačinjavaju njegov nerazoriv temelj.

Od tih raznih vrsta, politički zakoni, koji uređuju oblik vlade, jedini ulaze u moj predmet.